

9. Вопросы изучения каракалпакского народного эпоса «Едиге». Программа Международной научно-теоретической конференции.-Нукус-2001. Смотрите: Видеокассеты международной научной-теоретической конференции на тему «Вопросы изучение каракалпакский народный эпос «Едиге» - Нукус, 5-6 сентября 2001 г.(на каракалпакском яз.). {Issues on learning the Karakalpak folk epos "Edige". Program of the International Scientific and Theoretical Conference Nukus, 2001. See: Video clips issues on learning the Karakalpak folk epos "Edige". Nukus International Conference, September 5-6, 2001.(in Karakalpak language.)}

10. Программа научно-теоретической конференции «Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды» и празднования 600 летия ногайского героического эпоса «Едиге». -Терекли-Мектеп, 1991; Протоколы Засед. и сообщ. Закаспийского кружка любителей археолог. и истор. Востока. – Ашхабад, 1917, вып.4.(на русском яз.). {The program of the scientific conference "Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Orde" and the celebration of the 600th anniversary of the Nogai heroic epos "Edige". -Terekli-Mektep, 1991. Protocols of the meeting. and reports of Trans-Caspian club of archaeologists and historians of the East. - Ashgabat, 1917, issue 4. (In Russian)}

11. Юсупов О. Об архиве И.А.Беляева. //«Амударья», 1987. №6. (на каракалпакском яз.) (Yusupov O O About Belyaev's archives //«Amudarya», 1987, №6.)

12. Эдиге: Ногайский народный эпос. – Махачкала: РИО Госкомиздат. ДАССР, 1991. (на ногайском яз.) {Edige: Nogai national epos. - Makhachkala. RIO Goskomizdat. DASSR, 1991.}

## РЕЗЮМЕ

Маколада қарақалпақ халқ достони «Едиге»нинг чет эл олимлари томонидан тўпланиши, нашр қилиниши, ўрганилиши масалалари каторида унинг пайдо бўлиши, такомиллашуви, шаклланиши, генезиси, жанр белгилари, типологияси ҳақида фикр билдирилган. Ушбу муаммолар миллий версиялар асосида киёсий-типологик жиҳатдан ўрганилиб, унинг бир негиздан келиб чиққанлиги асосланилади. Шунингдек, унда давр, ижтимоий-сийсий, иқтисодий шароитларга боғлиқ ҳолда ҳар хил версияларнинг юзага келиши, миллий версиялар орасида қарақалпақ версиясининг архетип вариант эканлиги ишончли далиллар асосида асосланилади.

## РЕЗЮМЕ

Статья посвящается исследованию и публикации каракалпакского народного эпоса «Едиге» учёными зарубежных стран, а также вопросам создания генезиса и типологии жанровых особенностей эпоса. На основе исследования национальных версий методом типологического сопоставления делается вывод о том, что все национальные версии имеют единый национальный духовно-эстетический источник. Наряду с этим отмечается, что версии появились в разные периоды времени и связаны с общенационально-политическими и социально-экономическими условиями. В результате этого появились каракалпакская, ногайская, казахская, татарская и башкирская версии, и высказываются мнения о том, что из всех национальных версий каракалпакская считается наиболее близкой к архетипу более совершенствованной по художественной форме.

## SUMMARY

The article deals with the investigation and publication of the Karakalpak folk epos «Edige» by the scholars of foreign countries and the issues of creation, genesis and typological genre peculiarities of the epos. On the basis of study of national versions by the method of typological comparison, the author comes to the conclusion that all the national versions have the same national spiritual-aesthetic source. The versions appeared at different periods of time and are connected with social-political and social-economical conditions. In the result of it there appeared the Karakalpak, Nogai, Kazakh, Tatar and Bashkir versions. According to the opinion of scholars, the Karakalpak version is considered to be the most perfect national version in the artistic form and it is close to the archetype.

## ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛЫҒЫНДА ИНДИВИДУАЛ ДӨРЕТИҮШИЛІКТІҢ ТУТҚАН ОРНЫ

С.Бауатдинова – филология ылымдерининг кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

**Таянч сўзлар:** халқ, шоир, халқ кўшиқлари, индивидуал, фольклор, мотив, импровизация.

**Ключевые слова:** народный, поэт, народные песни, личность, фольклор, мотивация, импровизация.

**Key words:** folk, poet, folk songs, personality, folklore, motivation, improvisation.

Қарақалпақ әдебияттануы хэм фольклористика илиминде исленген теориялық мийнетлерде «халық қосықлары» деп адамзат турмысының хэр қыйлы темаларына арналған 7-8-11 бууынлы бир өлшемде рифмаласқан 4 қатардан туратуғын куплетлердин жыйынтығын белгилі бир намада музыкалық эсаптың жәрдеми менен хэм оның жәрдемисиз айтылатуғын поэзиялық шығармаларға айтамыз» [1] деп анықлама бериледи. Қарақалпақ халық қосықлары хәзирги дәуирде де өз жанрының идея-тематикалық байлығы, атқарушыларының көп түрлиги, көркемдилік жақтан рәнбәренділігі менен халқымыздың бүгинги күнге шекем өзи менен бирге алып қиятырған традициялық халық поэзиясын байытып хәр тәрәплеме толықтырып атырған халық дөретиүшилигиниң ең бай тарауы болып есапланады. Халық қосықларын сөз еткенде оның тийкары дөретиүшии хэм алып жүриүшилери, атқарушылары хакқында сөз етиүди талап етеди. Халық қосықларын дөретиүшилердин бири – халық шайырлары. «Халық шайырлары» - халық поэзиясының үлгисинен пайдалана алатуғын импровизация (төкпе) усылы яғный тәбийий талантлы, ядқа, ауызша айтуға қолайлы етип жаратыушы дөретиүши кәуим. Усы сыпатлы белгилери арқалы халық шайырларының қосықлары халық ишине тез тарқалады. Сонлықтан халық қосықларына айланған халық шайырларының қосықлары халықлық поэзияның руўхына жуўап беретуғын дөретпелер болып есапланады.

Халық шайырлары қосықты ауызеки хэм жазба түрде дөретиү менен бирге оның атқарушысы да. Бул дәстүр қарақалпақ әдебиятында еле даўам етип қиятыр.

«Қарақалпақ классик әдебиятының ўәкиллери Жийен, Күнхожа, Әженияз, Бердақ, Өтеш, Омарлар фольклордан қандай шеберлік пенен пайдаланған болса қарақалпақ әдебиятының ири ўәкиллери, Аяпберген Мусаев, Аббаз Дабылов, Садық Нурымбетов, Жолмурза Аймурзаев, Ибрайым Юсупов, Тилеўберген Жумамуратов, Сапар Хожаниязов хэм тағы басқалар фольклордан пайдаланыўдың ең жақсы дәстүрлерин дөретти.» [2] деп атап көрсеткен еди фольклорист алым Қ.Максетов.

Жаңабай шайырдың «Ақсүнгүл» қосығында «Әдиўлеген бир елаттың назы едиң», «Мың тиллаға арзан дейди кушағы», «Айнадан тынық дур сийнеңниң жүзи», Қазы Мәўлик шайырдың «Шымбайдың» қосығында «Он төрттен көринген айдек йүзлери», «Бүлбил етип қондырлар гүлина», И.Юсуповтың «Бүлбил уясы» поэмасында ярын сағыныш пенен күтип жүрген жас келиншек «Украинаның жолы жол болдымекен, Жолында шок шеңгел гүл болдымекен, Фронд жайда жүрген бизиң сәўир яр, Бизлерди сарғайып сағынды мекен» деп ыңылдап пахта терип жүреді. Қосықларда халықлық мотив, теңеўлер, миллий колоритке сыбасқан ой-сезимлер жатыр. Ямаса, тағы да И.Юсуповтың «Посейдонның гәзеби» поэмасында «Қыз жанын мухаббат жакты да кетти, Суў тулпарды минип, шапты да кетти», Әженияз шайыр қосықларының дерлік көпшилик теңеўлери фольклорлық шығармалар менен қарысып кеткен. «Таўыс киби», «Әлибек қыналы нәзик мияным», «Бағ ишинде қызыл гүлдек доланып» хэм т.б. Халық шайырлары халық ишинде халық пенен мұдамы бирге болады. Халық қосықлары халық шайырлары тәрәпинен дөретилип,

оған халықтың жасаған дәуири, орталығы, турмыс-салт кеширмелери, руўхыяты синдириледи, халықлык дәрежеге көтериледи. Халық арасына тез таралады. Халық ишинде актив, аўзынан түсирмей айтылып келинеди.

«Аяпберген шайыр келипти, Қысса оқыйды екен» - деп гәп таралды... « - Енди Әжинияздың қосықларынан айтайын» - деди. Сойтип, «Бозатаў»ды оқып баслады. Үш яки төрт куплеттей қосықты оқып болған ўақытта бир ғарры: -Пай, қосық болғанына, душпанлар жәбиринен, ата меканнан, сондай гөззал жеринен айрылған-аў - деп бираз ўақыт төмен қарап, қамығып мунайып отырды [3]. Бул жанлы көринис арқалы халық қосықларының жасаўы, атқарылыўы, халықлык сыпат алыўындағы ең тийкаргы факторлардың бири екенлигин көрийимизге болады. Бизге белгили қосық халықтың тарийхында болған трагедиялык жағдайды сәўлелендирип тур. Әжинияз шайыр сол тарийхый ўақияның ишинде халық пенен бирге болған. Халық мунын, дәртин жырлаған. «Бозатаў» қосығында халық өз дәртин машқаласын көре алған хәм халық жырына айландырған. «Бозатаў»ға арналған бахытлы демлерин тыныш татыў мийнет етип жасағанларын да жырлап вариантластырып та жиберген. Халықлык поэзияға айланған «Бозатаў»дың халық ишинде өмир сүрий кубылысына қарай отырып, белгили халық шайырлары, сөз шеберлериниң көплеген үлеси арқалы халықлык поэзия халық ишинде қалай жасайтуғынын көрийимизге болады. Халық қосықлары әўладтан-әўладқа усындай дәстүрли жол арқалы халық шайырлары тәрәпинен жеткерилип бериледи. Хәттеки, фольклорлык дәрәтпелердиң де көпшилиги усы халық шайырларының халық ишинде қысса оқыў яки ядый көркемлеп оқып берийи арқалы бизге жетип келген.

«Миллий мәдениатымыз тарийхында Аббаз шайырға тең келетуғын адамлар кемнен-кем ушырасатуғын еди. Ол өзи көркем әдебият, өзи фольклор, өзи барып турған тарийх еди.» [4] деп баха берген еди проф. Ә.Пахратдинов. Халық шайырлары А.Дабылов та, А.Мусаев та жанлы фольклор болған. Халық шайырлары халықтың көркем аўызеки дәрәтпелеринен нәрленген. Оларды ядка билген. Фольклорлык шығармалардың инсан өмиринде тәрбиялык әхмийетиниң күшлилигин, халықшыллығын терең түсинген. Мәнис-мазмунын шағып халыққа жыр еткен хәм өзлериниң шығармаларын көркемлик жактан байытўда фольклорлык сүўретлеўлерден, мотивлерден, теңеўлерден басқа да тиллик қурылыслардың мың-мукамлы әдислеринен шебер пайдаланған. Соның менен бирге өз дәуириниң жыршысы да болған. Аббаз Дабыловтың «Нәмәрт жигит неге дәркар» қосығы 1941-1945-жыллар аралығындағы ўатандарлық урыс дәуиринде дөрген қосық. Халық шайыры А.Дабылов усы дәуирлерде белгили, ҳақыйқый халық шайыры, халық жыршысы болып пүткил халыққа танылған талант ийеси еди. Ел басына түскен ғаўға, машқала халық шайырын халқына қарай үндеўге шақырды. Халық шайыры халықлык поэзияның усылынан шебер пайдаланды. Шайыр жүреги патриотизм идеялары менен толып халқына қарай жыр булагын ағызды. Халықты, соның ишинде жас, мәрт жигитлерди халқын, ўатанын қорғаўға шақырды. Бул жолда нәмәртлик етиўдиң нәкәслик екенлигин қосық қатарларында өткир куралға айланған сөздиң күши менен халықлык теңеўлер менен былайынша сүўретледи.

Алмастан қайтқан полаттай,  
Порсаң аяқ жаман аттай,  
Жарықтағы жарғанаттай,  
Болған жигит неге дәркар.  
Кулашлап тоқпақ урғандай,  
Душпанның мойнын жулғандай,  
Қайтпас табанда турғандай,  
Мәрт жигитлер бизге дәркар.  
Арыслан киби билеклери,

Халық бирлиги тилеклери,  
Қап таўындай жүреклери,  
Батыр жигит бизге дәркар.

Қосық қатарларындағы «алмастан қайтқан полаттай», «Порсаң аяқ жаман аттай», «Жарықтағы жарғанаттай», «Қап таўындай», «Арыслан киби» сыяқлы теңеўлери фольклорлык сүўретлеў үлгилериниң тәсиринде берилип, халық шайырының тийкаргы айтажақ идеясын халық түсинигиндеги, халықтың сөйлеминдеги өз сөзлеринен пайдаланып ашып берген. «Нәмәрт жигит» ҳаққындағы халықлык теңеўлерден, фольклорлык мотивлерден утымлы пайдаланған. Халыққа шақырық ретинде қарата отырып мәрт жигит хәм нәмәрт жигиттиң келбетин салыстыра отырып көркем сөзлилик пенен образларды ашып береді. Халық дәстанларындағы батырлар киби бүгинги күнде де елди, халықты душпанлардан қорғайтуғын мәртлердиң ўазыйпасын қосықтың тийкаргы өзегі етип алған.

«Кулашлап тоқпақ урғандай, Душпанның мойнын жулғандай» деген қатарларында тилек хәм тапсырма ретинде халықтың атынан нәсият айтады. Қосықтың бул усылы терең мазмунға ийе болып халық жүрегине жақынласады. Халық қосықты тез қабыллап, халықлык жырға айландырған. Ыған қорғаўдай уллы ўазыйпасын атқарыўға баратырған жигитлерди руўхландырған. Улларын уллы сапарға атландырып атырған тыңлаўшы халыққа күш-жигер инам етип тилек хәм әрманларын жырлаған бул қосықты енди халық бийик пафос пенен жыр етип улларының тийкаргы ўазыйпасын тереңнен түсинип жеткен. Қосықтың күши - оның халықшыллығында. Миллий санадан басланып, миллий калорит миллийликтин барлық көринислерин бойына жәмлеп халықлык жырлар дәрежесине жетисип, халық қосығына айланған. Халық даналығынан дөрелген фольклорлык шығармалар сыяқлы халық шайыры Аббаз Дабыловтың «Нәмәрт жигит неге дәркар» қосығы барлық дәуирлерде де өзиниң қунын жоғалтпайтуғын шығармалар қатарына киреди. Қосық шайырдың өзиниң қысса жолы менен оқыўы арқалы сол дәуирлерде халық ишине таралған.

Халық ишинде халық шайырлары қосықларын өзлери тәрәпинен атқарып, халыққа таратыўы, жырлаўы арқалы, жазба түрде баспадан шығарыўы арқалы кеңнен тарқалған қосықлар көп. Жийен жыраў «Посқан ел»ди халық ишинде қолына қобызын алып өзи жырлаған. Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырлар да бақсышылық өнери болып, шығармаларының халық ишине таралыўында өзлериниң де үлеслери болған. Фольклорлык шығармалардан да шебер пайдаланған. Фольклорлык дәрәтпелердин бизиң дәуиримизге жетип келиўине үлкен үлес қосқан. Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар хәм т.б. халық шайырларының дәрәтпелери жазба китабий шығармалар, жеке индивидуал дәрәтпейишликке тән стилине жазба характерге ийе дәрәтпелер. Күнхожа шайырдың «Жигирма бесте», «Ел менен», «Шопанлар», «Орақшылар» хәм т.б., Әжинияз шайырдың «Еллерим барды», «Бозатаў», «Бир пәрий», «Сәўдигим» хәм т.б., Бердақ шайырдың «Жақсырақ», «Салық», «Балам», «Халық ушын», «Алты қыз» хәм т.б., Жаңабай шайырдың «Ақсүңгүл», Қазы Мәўликтин «Шымбайдың», Аббаз шайырдың «Қәдириң билмес», «Бийиснемнин», «Нәмәрт жигит неге дәркар» хәм т.б., Аяпберген шайырдың «Тәрип», «Қаршығадай қәддин дүзеп» хәм т.б., Садық шайырдың «Бизиң ўатан», Тилеўберген шайырдың «Дегишпе»лері, «Үмбеталы шайыр менен Тилеўберген шайырдың айтысы», «Тилеўберген шайыр менен Тәжеттиң тийиспеси» хәм т.б., И.Юсуповтың дерлик көплеген қосықлары, Т.Мәтмуратовтың «Ақ терек пе, көк терек», «Қызлардың», «Қашан айтаман», «Аўылыңа келсем асыға» (халық ишинде «Жаман баласаң») хәм т.б., Б.Қайыпназаровтың «Гүлнара» хәм т.б. шығармалары буннан да

баска бир канша шайырлардың шығармалары халық ишинде кеңнен мәлим. Күнделикли турмысында өзиниң кеүйл мүлкіндей өз жырындай сезинеди.

Халық қосықларының пайда болыуында профиссионал шайырлардың, жазба әдебиат үәкиллери дөретуішилигиниң халық арасына таралыуы кеңнен жыр-

ланыуы, күнделикли турмыс машқалалары менен байланысуы, сезим хәм туйғыларын жүзеге шығаруыда рууый мәдат хәм канат болыуы халықлық дөретпе – халық қосықларына айланыуы болып есапланады. Соның менен бирге, халық қосықларын байытуышы тийкаргы дерек болып есапланады.

#### Әдебиатлар

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. –Ташкент: «Фан», 1965, 286-б.
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. –Нөкис: «Билим», 1996, 333-б.
3. Шамуратова А. Театр - өмирим хәм тәғдиримде. –Нөкис: «Билим», 2016, 11-б.
4. Пахратдинов Ә. Аббаз шайырдың көркемлик дүньясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан»

#### РЕЗЮМЕ

Мақолада халқ қушиқларининг пайдо бўлишида халқ шоирларининг тутган ўрни ҳақида сўз боради. «Халқ шоирлари» - бу халқ ичида ҳозиржавоб, тайёр мотивдан халқ поэзиясининг намуналаридан фойдалана оладиган, импровизация усулига, яъний табиий истьдодга эга ижодкорлардир. Шунингдек, мақолада Халқ шоирлари ўз асарларини оғзаки, ёддан айтишга қулай яратиши ва шу орқали уларнинг қушиқлари халқ орасида тез тарқалиши мисоллар билан кенг талқин қилинган.

#### РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль народных поэтов в возникновении народных песен. «Поэты народа» - это творческие люди, которые способны импровизировать, выражать свой природный талант, использовать современную поэзию народной поэзии. В статье также приводятся примеры того, как народные поэты создают свои произведения устным и запоминающимся способом, тем самым быстро распространяя свои песни.

#### SUMMARY

The article discusses the role of folk poets in the emergence of folk songs. "Poets of the people" are creative people who are able to improvise, express their natural talent, use modern poetry of folk poetry. The article also provides examples of how folk poets create their works in an oral and memorable way, thereby quickly distributing their songs.

### ВОПРОСЫ ТИПОЛОГИИ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ПРОЗЕ

**М.Д.Бекбергенова** – кандидат филологических наук, доцент

*Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза*

**Таянч сўзлар:** наср, жанр, фольклор, типология, насрий баён, жанрий ўзига хослик, эпос, достон, поэма, кисса, роман, эпопея.

**Ключевые слова:** проза, жанр, фольклор, типология, прозаическое повествование, жанровые особенности, эпос, дастан, кысса, поэма, роман, эпопея.

**Key words:** prose, genre, folk, typology, prosaic description, peculiarities of genre, epos, dastan (heroic epic poem), poem, kissa (poem), novel, epopoe.

Қарақалпақская проза как жанр литературы появилась и сформировалась в XX веке. Исторические и генетические корни каракалпакской прозы находятся в каракалпакском фольклоре, а также в каракалпакской классической литературе XVIII-XIX века. Каракалпакская проза была специально изучена в трудах академика М.К.Нурмухамедова, отдельные жанровые формы были исследованы Ж.Нарымбетовым, К.Камаловым, С.Бахадуровым, А.Кожыкбаевым, К.Султановым, некоторые аспекты современной каракалпакской прозы рассмотрены в монографии П.Нуржанова [1,2,3, 5,6,7] и др. Каракалпакские писатели Н.Давкараев, А.Бегимов, М.Дарибаев, А.Шамуратов, Ж.Аймурзаев, К.Айымбетов, О.Айжанов, К.Султанов, О.Хожаниязов, Г.Сейтназаров, А.Алиев, К.Жуманиязов, А.Бекимбетов, Т.Каипбергенов, Ш.Сеитов, К.Мамбетов и многие другие создали многочисленные рассказы, повести, романы, которые являются национальным наследием каракалпакской литературы. Первая половина XX века -20-30 годы, а также 40-50 годы прошлого столетия это время рождения, формирования и развития жанра каракалпакской прозы. Но это не означает, что проза новый жанр в истории каракалпакской литературы. Прозаическое повествование, народные рассказы, сказания, легенды, сказки существовали в каракалпакском фольклоре. В каракалпакском устном народном творчестве известны каракалпакские дастаны «Алпамыс», «Коблан», «Маспатша», «Кырык кыз», «Едиге» и другие, где прозаическое повествование является самостоятельным компонентом произведения и существует наряду с поэзией. Л.И.Тимофеев дал следующее определение термину эпос: «Термин эпос имеет два значения. В историко-литературном смысле эпосом называют народные поэмы и сказки. В теоретическом смысле

эпосом называют жанр, основной чертой которого является развернутое изображение человеческих характеров... Эпос представляет собой повествовательный жанр, в котором рассказывается о жизненном пути человека, обрисовываются события, в которых он участ-

вует, поступки, которые он совершает, показываются взаимоотношения людей между собой.» [10:357]

Известный фольклорист проф. К.Максетов писал о жанровых особенностях каракалпакских дастанов. Он отмечал, что понятие «дастан» среди каракалпаков существовало с очень ранних времен. Вместо слова «дастан» иногда употреблялось слово «ертек» («сказка»). Слово «дастан» использовалось для обозначения крупных произведений исполнявшихся устно, а слово «кысса» применялось для обозначения произведений письменного характера. Также ученый отмечал, что среди каракалпакского народа были известны многие письменные эпические произведения народов Востока. Например, «Огузнама», «Мухаббатнама», «Шахнама» и др. И для обозначения эпического произведения применялись слова «дастан», «кысса», «нама», «толгау». Но каждое из них различается по своим жанровым признакам. К.Максетов каракалпакские дастаны разделил на два вида: первый – это дастан как произведение коллективного творчества, существующий в устной форме, фольклорное творчество.. Второй вид это дастан написанный определенным автором, произведение письменной литературы [4:225].

XIX век каракалпакской литературы это новая ступень в истории развития национальной литературы. В XIX веке жили и творили великие каракалпакские поэты Кунхожа, Ажинияз, Бердах, Отеш. Творчество каждого мастера художественного слова поднимало национальную литературу на новые вершины достижения художественного совершенства.

Поэзия Бердаха пронизана идеями свободы, демократизма, независимости. Бердах создатель эпического жанра в каракалпакской литературе XIX века. Известны его произведения «Акмак патша» («Царь-самодур»), «Амангельды», «Айдос бий», «Ерназар бий», «Шежире», «Хорезм», «Раушан», «Еркебай». Исследователи творчества Бердаха эпические произведения поэта определили термином поэмы. Профессор Пахратдинов А. отмечал, что каракалпакская литература XIX века с